

СТОРІНКА МОЛОДОГО НАУКОВЦЯ

УДК 94 (477) "18/19"

Марина Кругляк
(м. Київ)

ДОЗВІЛЛЯ СТУДЕНТСТВА ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ СТ.: КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ

У статті на основі використання широкого кола джерел відтворено особливості дозвілля студентства підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., показано його репрезентативний характер, визначено роль держави в його організації.

Ключові слова: дозвілля, студент, театр, спорт, література, гурток, клуб.

Важливою складовою духовної сфери людської діяльності є дозвілля. Під ним найчастіше розуміють частину вільного часу, коли людина не зайнята працею в суспільному господарстві (обов'язковим навчанням), задоволенням фізіологічних та побутових потреб, домашньою працею. Отже, основне призначення дозвілля полягає у відновленні сил, витрачених у процесі виробничої діяльності, та розвитку людини у фізичному, інтелектуальному та духовному плані [1].

Студентство, будучи найактивнішою соціальною групою, з притаманними для неї максималізмом, корпоративізмом, вірою у своє високе призначення тощо, завжди відзначалося особливими способами проведення вільного часу. Позанавчальна діяльність молоді, між тим, є не менш важливою в процесі її соціалізації, формуванні життєвих пріоритетів та світогляду. Проблема способів проведення дозвілля сучасним студентством, а саме – тенденція до зростання місця пасивного відпочинку (захоплення комп'ютером, віртуальним спілкуванням в Інтернеті, перегляд телепередач), асоціальної діяльності (делінквентна поведінка молоді – від шкідливих звичок до злочинів кримінального характеру), зміни життєвих цінностей та витворення хибних ідеалів – є на сучасному етапі чи не найактуальнішою. Власне, дослідження особливостей проведення дозвілля студентством підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дасть змогу виділити характерні риси ментальності студентства, способи розв'язання проблем молоді в Російській імперії, слугуватиме основою для вироблення державної молодіжної політики в сучасній незалежній Україні.

Актуальність дослідження посилюється через відсутність комплексних наукових робіт, присвячених порушеній проблемі. Так, сучасні історики розробляють окремі аспекти дозвілля молоді – відвідування театру (А. Є. Іванов), заняття спортом (О. Буле), проведення вільного часу духовним студентством (Н. Шип). Таким чином, при написанні статті було використано комплекс джерел, на основі опрацювання яких

відтворюємо дозвілля студентства вказаного періоду. Серед них – документальні джерела з фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАУК), Державного архіву м. Києва (ДАК), Київської (ДАКО) та Одеської областей (ДАОО), Філії Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (ФДАЧОН), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Не менш вагомими відомостями почерпуємо зі спогадів студентів зазначеного періоду (В. Андрієвського, І. Любарського, Є. Чикаленка), періодичної преси (газети "Киевлянин", "Киевская мысль", "Южный край").

Метою статті є визначення основних способів проведення дозвілля студентства підросійської України другої половини XIX – початку XX ст., місця держави в організації позанавчальної діяльності молоді, порівняння способів організації відпочинку дореволюційної молоді та сучасного студентства.

Значна частина студентства, особливо всередині XIX ст., жила богемним життям, надаючи перевагу розгулу. Причини цього – в непопулярності в суспільстві наукових студій; нефаховості викладачів; недостатньому рівні гімназійної підготовки, заохоченні до подібного проведення часу навчальним керівництвом [2]. Про дотримання вказівок начальства свідчить, зокрема, факт існування в стінах Київського університету т.зв. аристократичного гуртка на чолі з небожем Д. Г. Бібікова, члени якого брали участь у балах, вечорах, концертах, маскарадах, проводили ночі за грою в карти [3].

У подальші роки, попри відсутність притаманного за миколаївської епохи заохочення до гульотництва, проведення вільного часу за чаркою в компанії друзів не втратило свого значення. Студентство, незалежно від типу навчального закладу, було частим гостем пивниць і трактирів. Саме тут можна було відволіктися від буденного життя, поспілкуватися з друзями, обмінятися жартами [4].

Прикметною особливістю дозвілля студентства другої половини XIX – початку XX ст. була залежність способів його проведення від дій навчального керівництва. Зокрема, популярні серед молоді танці, музика тощо нетривалий час буди навчальними предметами у вищій школі через бажання Миколи I готувати в університетах всебічно розвинених особистостей, які мали поводити себе бездоганно на будь-якому світському заході. Відповідно до університетського статуту 1835 р. для казеннокоштною молоді вводилися курси малювання, фехтування, музики, танців, верхової їзди [5]. Вивчення цих дисциплін було добровільним, окрім верхової їзди, обов'язковою для підготовки медиків до посад військових лікарів [6]. Студент Харківського університету середини XIX ст. І. В. Любарський пригадував: "У нас був навіть свій казенний рояль, дуже хороший, а для уроків їзди був аборований великий манеж з дресированими кіньми... Танцюклази проходили в нас щосуботи, ввечері. Виносилися столи з їдальні, з'являвся актор Алексеев, як учитель танців, з трьома музикантами, і ми весело витанцювовували одне з одним..." [7]. 1859 р. викладання в університеті св. Володимира музики й танців припинилося [8].

Проте цей факт не означав зменшення популярності "мистецтв" серед студентства. Навпаки, з 1860-х рр. музика й танці залишалися невід'ємними супутниками студентського дозвілля, хоча контроль за ними здійснювався зверху. Так, одним із найулюбленіших способів відпочинку вихованців Київської духовної академії (КДА) 1860-х рр. була організація музичних і танцювальних вечорів, на які здійснювалася підписка. М. Петров пригадував: "... підписалося до 25 чоловік, по 25 і 20 коп. Але прийшли на вечір 28 жовтня всі студенти молодшого курсу й до 15-ти старших, декілька універсантів; тут же були цирюльник та служителі. Було троє театральних музик – два скрипалі й один флейтист – й четверо співаків академічних. З 9-тої до половини 12-ї години розігрували й співали п'єси..." [9]. Проте 1871 р. молоді заборонили організувати в академії чи за її межами концерти, вистави, читання та інші публічні зібрання [10]. І лише за умови представлення програми літературно-вокально-музичного вечора навчальне керівництво могло піти назустріч юнакам [11]. Попри це, духовне начальство заохочувало академістів до занять музикою та співами,

виділяючи для цього післяобідній час до 18.00 й дозволяючи тримати в занятних кімнатах музичні інструменти [12].

На початку XX ст. студентство взяло активну участь у роботі різноманітних гуртків. Так, члени музично-вокального гуртка при Ніжинському історико-філологічному інституті не лише виступали на концертах і вечорах, а й організовували їх, вирішували питання покращення роботи (збирали членські внески, пожертвування, влаштували нотну й книжкову бібліотеку, купували інвентар), займалися науково вдосконалювали себе через виголошення рефератів [13].

Способом задоволення музичних смаків була участь студентства в роботі хорів. Великої слави ще в 1880-ті рр. зажив хор студентів Київського університету [14], у якому співали також курсистки, а загальна кількість учасників становила 60 осіб [15]. У репертуарі хористів були твори класиків та сучасних композиторів – М. Лисенка, О. Кошиця, народні пісні [16]. У деяких вишах діяли національні студентські хори [17]. Низка студентів, зокрема, київський університет початку XX ст. В. Андрієвський, окрім співу в студентських звичайному та церковному хорах, брали участь у роботі хору товариства "Боян" [18]. Бути хористом для студентства було дуже почесно, зокрема, співаки КДА користувалися славою в усій Російській імперії [19].

Студентство брало участь й у роботі оркестрів, у програмі виступів яких виконувалися класичні твори [20], мистецьких гуртків [21], грало на улюблених музичних інструментах для душі. Так, харківський студент-технолог Г. Хоткевич самотужки опанував бандуру, а за рік виступав із концертами в різних містах [22]. Деякі київські академісти грали на гуслах, гармошці, скрипці [23].

Студенти були частими гостями на громадських та приватних балах. Особливої популярності подібний спосіб проведення дозвілля набув у середині XIX ст., коли юнаки із синіми комірцями складали гідну конкуренцію кавалерійським офіцерам [24]. На проведених студентських вечорах улюбленими танцями були гопак і лезгінка [25].

Поряд з участю на світських раутах молодь залюбки проводила дозвілля в різних розважальних закладах. Так, у Києві "центром розваг" була нижня частина царського саду, що знаходилася на початку Хрещатику. У 1863 р. тут відкрито платний парк з розважальними закладами ("кафешантан") Шато-де-Флер ("Замок квітів"), де, окрім поля для прогулянок, були ресторан, літній театр, танцювальний зал і пивний бар; у 1868–1878 рр. було збудоване стаціонарне приміщення для кафе з танцювальними залами, галереями та балконом, а 1879 р. засновано Російське драматичне товариство й відбувалися вистави російських та українських труп [26]. Дореволюційні газети містили анонси щоденних видовищ, які мали бути ввечері в шато: виступи інтернаціонального [27] чи цигансько-угорського хорів, концерт інструментальних капел, російських та французьких співаків і танцюристів [28], циркові вистави [29] тощо. Найпопулярнішим видовищем серед молоді, особливо заможної, були бали-маскаради, які, зокрема 1888 р., влаштувалися тричі на тиждень. Вартість вхідного квитка на них складала 1 руб. 10 коп. 1894 р. [30], а за інші розваги в шато треба було сплатити лише 20–50 коп. [31] Правилами суворо заборонялося відвідувати маскаради без відповідних костюмів, а також палити й порушувати порядок. Найчастіше танцювальна програма в шато починалася тільки о 22.00, а завершувалася о 2 ночі [32]. Звичними місцями для проведення дозвілля київського студентства слугували Російське купецьке зібрання та парк "Ермітаж". Аби збільшити кількість відвідувачів, парки організовували безоплатні гуляння [33].

Найпопулярнішим способом відпочинку молоді було відвідування театру, якому надавало перевагу понад 80 % студентства [34]. У кожному університетському місті діяло багато театрів, що пропонували широку програму. Так, у Києві на початку XX ст. працювали театри Медведєва, П. Л. Скуратова, Бергоньє, Товариства грамотності, "Соловцов", Малий театр Крамського, міський, оперний театри тощо [35].

Студентство не зупиняла навіть дорожнеча вхідних квитків. Так, 1913 р. за відвідування спектаклів Російського театру оперети треба було сплатити від 22 коп. до

1 руб. 60 коп. [36] Через це доводилося розбирати найдешевші квитки й займати місця в райках і на балконах. Інколи молоді пропонували пільгові квитки. Так, відвідування концертів української трупи в Києві 1907 р. коштувало студентам 20 коп. [37]. Розповсюдженою формою заохочення незаможних верств суспільства до високого мистецтва була організація у святкові та недільні дні ранкових спектаклів, програма яких не відрізнялася від вечірньої, а вартість квитків була знижена у 2-3 рази. Найкращі з незаможних студентів відвідували такі вистави безкоштовно [38].

Деякі режисери прагнули залучити молодь до театрального мистецтва через організацію вистав-лекцій. Так, із 1907–1908 рр. у театрі Соловцова перед такими спектаклями відомі професори читали лекції на культурологічні теми, які ілюструвалися уривками з п'єс, демонстрованими безпосередньо на сцені [39].

Тісно з театральним мистецтвом стояло музичне, адже оперні постановки проводилися в приміщеннях театрів. Студентство обожнювало оперних співаків Ф. Шаляпіна, Л. Собінова, М. Баттістіні. На хвилі захоплення музикою київські універсанти М. Лисенко та М. Старицький 1864 р. спробували написати власну оперу "Гаркуша" [40]. Широку популярність на межі XIX – XX ст. здобули циркове мистецтво й кінематограф, маловідвідуваними молоддю залишалися балетні постановки [41].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. мережа закладів відпочинку значною мірою розширилася, проте вартість пропонованих видовищ була по кишені далеко не кожному студенту. Зокрема, 1913 р. квитки на концерт скрипаля Г. Марто коштували від 50 коп. до 5 руб. 10 коп., стільки ж треба було сплатити за відвідування концерту піаністки І.-Е. Горянової. Доступнішим було відвідування кінематографа (від 30 коп. за місце) [42].

Любов до мистецтва змушувала студентів часто відмовляти собі в найнеобхіднішому. Так, у 1850-ті рр. казеннокоштані, аби побачити на власні очі гру трагіка П. Мочалова, продали речі, які мали отримати в наступному півріччі [43]. Театр став невіддільною складовою дозвілля молоді, яка навчається. Звичним було побачити натовп студентів біля театральної каси напередодні вистави, що не давав змоги іншим придбати квитки. Причина цього полягала в тому, що нерозпродані до початку спектаклю квитки віддавалися із значними знижками, і саме студенти скуповували їх, наповнюючи райки, крісла та ложі [44]. Інколи студенти скуповували їх та продавали за спекулятивними цінами [45].

Про популярність театральних акторів серед студентства свідчать такі факти: у 1870-х рр., захоплени грою акторки Пускової, київські універсанти розкидали у формі листівок в театральній залі під час вистави присвячені їй вірші; коли ж у Києві була дощова погода, юнаки при появі акторки, кидали свої пледи на бруківку, аби вона могла підійти до свого екіпажу, не замочивши черевиків [46]. На початку XX ст. після виступу оперного співака Л. Собінова київські студенти, на знак шани, упряглися замість коней до його екіпажу й відвезли артиста додому [47]. Палку любов до театру поділяли й курсистки, прихильністю яких користувалися актори Васильєв [48] та М. Іванов-Козельський. На знак подяки за участь у благодійних виставах на користь незаможних курсисток після закінчення спектаклю київські дівчата 1881 р. піднесли останньому лавровий вінок [49]. Найпростішими формами вираження ставлення до акторської гри з боку студентства були овації після вистави, гонитва за артистами з метою взяття автографа [50], чекання на кумирів біля під'їздів театру [51]. Неприхильне ставлення до гри артистів студентство висловлювало криками, свистами, шиканням під час вистави або після закінчення [52], іноді дозволяючи собі кидати на сцену різні предмети [53].

Прихильне ставлення до театрального мистецтва використовувала влада в політичних цілях. Так, до 1881 р. на сценах українських театрів домінувала російська драма. Таким чином реалізовувалося прагнення не стільки залучення до російської культури, скільки нівелювання впливу польської після придушення повстання 1863–1864 рр. [54]. Така ж ситуація спостерігалася в оперному мистецтві. Репертуар більшості постановок складали твори російської ("Життя за царя", "Князь Ігор",

"Садко") та світової ("Севільський цирульник", "Ромео і Джульєтта", "Фауст") класики, натомість вистави на українську тематику або за авторством місцевих композиторів були поодинокими й публікою сприймалися прохолодно [55]. Проте після появи на початку 1880-х рр. власного українського театру молодь із захопленням відвідувала його вистави. Так, київський університет М. Стороженко передивився весь репертуар української трупи, щоденно відвідуючи театр Бергоньє [56]. Інколи студенти брали участь у постановках українських митців як статисти чи виконавців ролей другого плану [57].

Любов до театру штовхнула молодь до організації студентських театральних гуртків. 1859 р. у приміщенні актової зали Київського університету влаштувалися аматорські російські вистави, у яких грали студенти. За три роки вони ставилися в міському театрі, а з 1864 р. поряд із російськими в репертуарі з'явилися українські постановки, ролі в яких грав студент М. Лисенко [58]. Заборона за Емським указом вистав українською мовою (1876) штовхнула молодь до організації студентських театральних гуртків, члени яких нелегально ставили спектаклі на приватних квартирах російською та українською мовами. За нетривалий час існування "Українського літературно-драматичного товариства" київські студенти виконали ролі в низці спектаклів ("Назар Стодоля", "Кум Мірошник", "Наталка Полтавка") [59]. Деякі студенти бралися за відкриття театрів. Так, 1895 р. харківський технолог Г. Хоткевич заснував у с. Деркачах театр, в якому влаштував вистави для селян [60]. Дозвіл на відкриття студентських організацій викликав на початку XX ст. появу драматичних секцій та гуртків [61].

Звичним для дозвілля молоді була організація студентських вечорів, виручка від проведення яких ішла на допомогу нужденній молоді. На межі XIX – XX ст. ініціатива в їх проведенні лягла на плечі студентських земляцтв і товариств допомоги. Такі зустрічі влаштувалися в міських театрах у вигляді студентських спектаклів, де молодь виконувала ролі на сцені та грала в оркестрі [62]. Часто студенти та курсистки були лише організаторами дійства, а на сцені виступали звичайні артисти. Так, восени 1881 р. на користь незаможних слухачок Київських вищих жіночих курсів було влаштовано декілька спектаклів за участю відомого актора М. Іванова-Козельського [63]. Задля отримання максимальної виручки виступи корифеїв сцени поєднувалися з любительськими, тоді програма вечорів була широко представлена й включала декламації, співи, виступи студентського оркестру й хору, танці [64]. На початку XX ст. дійства із залученням професійних акторів влаштувалися в рамках роботи студентських гуртків. Так, у листопаді 1913 р. гурток киян, що діяв при Київському комерційному інституті, провів у театрі "Соловцов" художній вечір, присвячений письменнику В. Г. Короленку, на якому поряд із читанням творів митця та інсценуванням деяких із них виступали хор студентів ККІ та бандуристів [65].

Студентство закритих закладів ставилося до відвідування міських культурно-масових закладів прохолодно через обов'язок дотримання розпорядку дня, відсутність кишенькових грошей. Вихованці КДА пасивно сприймали театральні дійства, попри захоплення з боку навчального керівництва [66]. Ніжинські студенти більше цікавилися драматичним мистецтвом. З 1913 р. вони брали участь у роботі відкритого при інституті студентського музично-драматичного гуртка [67]. Щоправда, до цього часу театральні постановки, у яких були задіяні студенти інституту, можна розглядати як один з напрямів виховної роботи, адже спектаклі презентувалися лише до ювілейних дат (1908 р. інсценуванням "Ревізора" відзначили сторічний ювілей М. В. Гоголя) [68].

На противагу захопленню театром, вихованці закритих установ присвячували вільний час перебуванню в родинях місцевих чиновників, духовенства, міщан і розглядалися ними як бажані кавалери для їхніх дочок [69]. Звичним було проведення вечорів удома в улюблених професорів, найчастіше земляків, за філіжанкою кави; подеколи юнаки обідали у викладачів, брали участь у забавах [70]. Не менш приємним було й студентське коло. Так, усередині XIX ст. у КДА діяло

студентське товариство з 19 осіб, члени якого збиралися суботніми вечорами для читання віршів, обміну анекдотами, ведення спорів. Гуртківці мали свій гімн, а кожне засідання протоколювали в журналі [71]. Найчастіше київські академісти витрачали вільні від занять години на прогулянки міськими вулицями [72].

Популярним способом проведення студентського дозвілля були заняття спортом, який варто розглядати з двох позицій: як вправи з фізичного вдосконалення (футбол, боротьба, легка атлетика) та ігри розважального характеру (карти, більярд). Захоплення активним спортом набуло поширення на межі XIX і XX століть і пов'язане з організацією студентських спортивних гуртків [73]. Так, у вересні 1905 р. київські універсанти відкрили "Гурток любителів фізичних вправ", де, окрім турботи про здоров'я, улаштовували адміністративні та науково-педагогічні засідання, виголошували реферати, читали статті спортивного спрямування. Заняття гуртківців проводилися в позалекційний час за затвердженням ректором розкладом [74]. У листопаді 1909 р. з'явився "Спортивний гурток студентів Університету св. Володимира" [75], що популяризував гімнастику, футбол, лаун-теніс, ковзанярський спорт, організував спортивні лекції та свята. Одним із таких заходів було пароплавне гуляння 15 травня 1914 р. до Межигір'я, що супроводжувалося змаганнями гуртківців із метання диска, ядра, списа, стрибків у висоту з місця та з розбігу, партерною гімнастикою та боротьбою [76].

Активно займалися спортом київські політехніки. У 1905–1906 рр. у стінах КПП виникла секція повітроплавання, яка 1908 р. реорганізувалася в гурток з 400 осіб, де діяли відділи аеропланів, гелікоптерів, орнітоптерів та двигунів, а з 1909 р. на його базі виникло Київське товариство повітроплавання на чолі з М. Делоне [77]. Студенти слухали лекції, вивчали техніку авіації, пробували будувати планери та літаки. Активними гуртківцями були відомі в майбутньому конструктори І. Сікорський, Ф. Білінкін, Ф. Терещенко [78]. У КПП працювали також боксо-фехтувальний [79] та спортивно-гімнастичний гуртки (останній за 5 років виріс із секції футболу до спортивної організації, що культивувала лаун-теніс, зимові види, легку атлетика) [80], найбільшої слави політехніки здобули у футболі. Діюча з 1906 р. при КПП футбольна команда 1913 р. виборола кубок Київської футбольної ліги в класах А та В [81] і перемогла на Першій Всеросійській олімпіаді, що проходила того року в Києві [82].

Широкого розмаху набув любительський спорт на Харківщині, де заняття з легкої атлетики мали обов'язковий характер у всіх навчальних закладах округу [83]. 1893 р. у місті виникло перше гімнастичне товариство, де культивували важку атлетику, боротьбу, бокс, фехтування. Заняття тривали по дві години тричі на тиждень, а в недільні дні на бігових іподромах, у парках, садках організували платні гімнастичні виступи, змагання борців і демонстрування вправ з важкої атлетики. Одними з кращих спортсменів товариства були універсанти Б. Протопопов (славився стійкою на брусах на одній руці, тримаючи другу за спиною, з витримкою до 10 секунд) та ветеринар Р. Бородаєвський (переміг у бігу на 3000 м на сокольському злеті в Софії 1910 р.) [84].

Попри популярність спорту у XX ст., студентські гуртки діяли відокремлено від спортивних товариств, вступ до яких був можливим за умови отримання ректорського чи губернаторського дозволу [85]. Ще однією проблемою молодіжного спорту була фінансова. Через брак коштів не вистачало необхідного спортивного спорядження, не культивувалися деякі види спорту (хокей, лижі), а головне – не було змоги долучити до роботи фахівців. Саме тому студенти часто змінювали спортивні гуртки на клуби [86].

Якщо футболом та літніми видами спорту займалися заможні студенти, то зимові види спорту були загальнодоступними. Так, 1913 р. у Києві діяло чотири ковзанки: "Полярна зірка", "Крижане поле", окрему ковзанку мали студенти КПП, одна відкривалася на Деміївці [87]. Так, "Полярна зірка" працювала щоденно з 10.00 до 22.00, мала непоганий буфет, а в середу, суботу та неділю, у святкові дні для відвідувачів грав оркестр військової музики. Вартість входу становила 22 коп. у будні та 30 коп. у

вихідні й святкові дні [88]. Популярністю в молоді користувалося катання на санях. Спортивні гуртки теж пропагували зимові види спорту. Журнал "Спорт и игры" 1913 р. повідомляв про тренування хокейної команди політехніків та про намір заснувати таку саме команду гуртківцями з університету, ковзанку ж мали залити в Ботанічному саду [89].

На початку XX ст. спорт посів значне місце в житті молоді. Так, ним займалося 48, 9 % київських політехніків, а 7, 9 % належало до спортивних гуртків [90]. Певний успіх фізичні вправи мали й серед духовного студентства. "Правила для студентів" КДА (1911) дозволяли влаштувати влітку гімнастичні ігри на свіжому повітрі й грати в шахи [91].

Поряд із прихильниками спорту були і його противники, зокрема педагоги. На початку XX ст. вони відзначали, що спорт перетворився з "невинної розваги" на "вищий інтерес життя" і поділяли види спорту на "бажані" й "небажані". До перших відносили лаун-тенніс, велосипедний, ковзанярський, лижний види спорту, які "сприяють зміцненню здоров'я та загартовування характеру", другу групу склали боротьба, бокс, атлетика, полювання, що негативно впливали на молодь через потребу посиленої підготовки й відтісняють навчання на задній план. Юнацтво деградує, а пристрасть до спорту перетворюється на хворобу, яку слід лікувати [92].

До категорії "небажаних" потрапили більярд та карти. Станом на 1909 рік близько 40 % студентів грали на гроші в карти, більярд, на бігах та скачках [93]. Цікаво, що якщо в 1850-ті рр. студент-більярдист розглядався як звичне явище, то в 1870-1880-х рр. був винятком із правил. Різноманітна молодь останньої чверті XIX ст. розглядала більярд не стільки як гру, скільки як джерело заробітку на прожиття [94]. На початку XX ст. більярд перетворився на засіб витрачання останніх коштів, а більярдні – на місце проведення дозвілля представників "суспільного дна". Велика популярність більярду після поразки революції 1905–1907 рр. полягали й у відсутності духу єднання молоді, ентузіазму, неможливості чимось заповнити вільний час [95]. Поряд із більярдом популярним серед студентства були шахи. Так, у 1870-ті рр. молодь просиджувала цілі вечори, розбираючи партії американського шахіста Морфі [96].

Найулюбленишим "пасивним" способом проведення дозвілля було читання. Уподобання молоді визначалися духом часу. Найпопулярнішими були заборонені твори. Якщо всередині XIX ст. студентство зачитувалося недозволеною "Хатинкою дядечка Тома" [97], то на початку олександрівської епохи – статтями О. Герцена і В. Белінського в "Отечественных записках" та "Современнике", нецензурними творами К. Рилєєва, О. Пушкіна, М. Лермонтова, працями соціалістів О. Блана, К.-А. Сен-Сімона, Ж.-Б. Фур'є [98]. Наприкінці 1860-х – у 1880-ті рр. кумирами молоді стали М. Некрасов, М. Чернишевський, М. Салтиков-Шчедрін. З українських письменників читали Т. Шевченка, П. Куліша, Панаса Мирного, І. Франка [99].

Заради ознайомлення з "модною" працею молодь була готова йти на різноманітні утиски. Так, київські курсистки у 1880-ті рр. не пожаліли 50 руб. за дві книги політичного спрямування [100]. Звичною роботою було занотовування змісту прочитаного в записні книги, виписування найяскравіших уривків та афоризмів, які вивчали напам'ять, вирізанні статей із старих часописів. Нерідко студентство збиралося в аудиторіях, аби ознайомитися з літературними новинками [101].

Модний за ліберальної епохи енциклопедизм знань та наукове самовдосконалення позначали на читацьких уподобаннях молоді. Так, харківський студент-юрист М. Ковалевський зачитувався працями Галлама, Гізо та Бокля, присвяченими історії цивілізації Західної Європи, соціалістичними творами Прудона, поглиблював фахові знання, читаючи в оригіналі Мілля, Токвіля, Батбі [102]. Звичним для того часу було побачити юнаків за складанням списків того, що необхідно прочитати додатково [103].

Відзначимо, що духовна молодь не обмежувалася творами церковно-релігійної проблематики. Так, студент КДА В. Базарянінов 1895 р. пригадував, що прочитав "Ідіота" Ф. Достоєвського із захоплюючим інтересом" [104]. У щоденнику

іншого академіста Ф. Тітова знаходимо критичні зауваження з приводу прочитаних художніх творів Д. Мордовцева, М. Погодіна, Г. Саманова, а також захоплені відгуки про "Фауста" Й. Гете та "Злочин і кару" Ф. М. Достоєвського [105].

Читацькі уподобання молоді початку ХХ ст. умовно можна поділити на до- і післяреволюційні. Так, П. Блонський, який 1902 р. вступив до Київського університету, пригадував, що коло читання передового студентства було одноманітним та обмежувалося працями з соціології, політичної економії, конституційного права, творами з аграрного питання та історії революційного руху. З белетристики популярністю користувалися революційні твори Максима Горького ("На дне"), Л. Андрєєва ("Червоний сміх", "Цар Голод") [106]. Після подій 9 січня 1905 р. читання політичних брошур і марксистських книжок відсунуло на другий план літературу іншого спрямування [107].

З 1907–1908 рр. як реакція на захоплення літературою суспільно-філософської проблематики напередодні та в період Першої російської революції серед студентства набуло поширення явище "белетристичного буму" [108] (белетристиці надавало перевагу 70 % студентства, натомість лише 40 % молоді опанувало фахову літературу [109]). Проілюструємо це на прикладі студентської бібліотеки-читальні при КПІ за 1912–1913 р. Так, з іноземних авторів найчастіше видавалися твори Г. Мопассана, К. Ібаньеса, Е. Золя, Ю. Стриндберга, з російських – О. Амфітеатрова, Л. Толстого, Є. Чирикова, О. Купріна, А. Чехова. Характерними рисами читацьких уподобань молоді була відсутність інтересу до наукових праць (з 525 абонентів бібліотеки троє читали М. Туган-Барановського і Ф. Енгельса, а Г. Бокля й Г. Спенсера брали лише по одному студенту [110]); захоплення сучасною белетристикою; читання творів із новою проблематикою, зокрема спортивною (М. Брешко-Брешковський, І. Лебедєв) [111]; відсутність інтересу до творів українських письменників. Найпопулярніший з останніх В. Винниченко був у загальному списку видач сімнадцятим, набагато випереджаючи Б. Грінченка, М. Грушевського, І. Франка. Українською художньою літературою цікавилася лише 3 % студентства КПІ [112].

Захоплення белетристикою мало й зворотний бік, що полягав у відображенні вад російського суспільства (самогубств, вільного кохання, смерті в ім'я революції) й витворенні типу ідеального героя, якого читачі прагнули наслідувати. Якщо в 1860–1870-ті рр. улюбленцем молоді був студент-нігіліст Базаров, який кидав виклик суспільству (персонаж твору І. Тургенєва "Батьки та діти"), напередодні та під час подій 1905–1907 рр. – революціонер-терорист, то після 1907 р. його місце посів герой однойменного роману М. Арцибашева В. Санін, по суті своїй надлюдина, колишній активний учасник революції, а нині – індивідуаліст та егоїст, який проповідував вільне кохання, жив для себе й ненавидів політику, звичним у його середовищі були злочини та самогубства [113].

Для деяких юнаків, проте, актуальною залишалася класика. Так, напередодні Першої світової війни студент К. Паустовський читав до запаморочення О. Пушкіна, М. Лермонтова, А. Фета, Г. Гейне, Ч. Діккенса [114].

Інтерес студентства до громадсько-політичного життя й активна участь у ньому викликали бажання завжди бути в курсі подій. Цим можна пояснити інтерес з боку молоді до періодики. Станом на 1909 рік майже всі студенти читали місцеві газети, чверть – столичні, 52 % – журнали [115]. Невисока ціна за періодичні видання заохочувала їх купувати. Так, вартість номера журналу "Студенческая мысль" 1911 р. обходилася в 7 коп., а річна передплата з доставкою – 3 руб. [116].

У КПІ передплачували також польські, вірменські, грузинські, білоруські, єврейські періодичні видання [117], хоча україномовну періодику читало лише 7 % студентів [118]. З цього приводу член Київської української студентської громади В. Садовський відзначав: "Читаючи "Раду", кожен із нас читав "Киевскую Мисль", що давала без порівняння більше матеріалу. Читали ми російські місячники, в першу чергу "Современный Мир", "Образование", "Русское богатство", стежили за збірниками

"Знання" і "Шиповника" і весь той багатий матеріал російської культури залишав поважний слід на нашому духовному житті і наших духовних інтересах... " [119].

Періодичні видання мали неабияку популярність серед студентства. Так, П. Руткевич пригадував, що "через газети, особливо місцеві, часто було змагання в студентів, аби захопити їх після обіду першими, а рівно також – через журнали" [120] й що з цього приводу професор П. І. Линицький зауважував юнакам: "Ви ... слідкуєте за газетами й періодичними виданнями, а не за академічними дисциплінами" [121].

Значною мірою допомагали задовольняти читацькі смаки молоді студентські відділи бібліотек і читальні. Так, у 1880-ті рр. в КДА нагляд за студентським відділом покладалася на ректора та інспектора, які стежили за тим, аби в бібліотеці не з'явилися заборонені твори. Такі установи поповнювалися виданнями за рахунок пожертвувань книгами та журналами авторами й видавцями та добровільних внесків студентів [122]. До 1891 р. в КДА працювала студентська читальня [123], у якій молодь за сплачувані щороку 1-2 руб. могла до 22.00–23.00 у визначені вільні години піддаватися улюбленій справі [124]. Загальні правила роботи читальні встановлювали студенти; проте брати книжки до занятих кімнат суворо заборонялося [125]. Отже, нетривалий час навчальне керівництво не втручалось в цензурування виписуваних студентами видань.

Любило юнацтво присвятити вільний час написанню власних творів. Проте лише незначна частина цього доробку була представлена громадськості. Серед основних тем студентської поезії – кохання, оспівування природи, історичні мотиви. Значне місце посідала тема приреченості власного буття, зневіри та розчарування. У віршах описувалися труднощі пошуку уроків, погане матеріальне забезпечення [126]. Широко представленою була політична лірика, у якій змальовували життя ув'язнених студентів, робили заклики до боротьби з місцевою адміністрацією та самодержавством (твори І. Гольц-Міллера 1860-х рр.) [127].

Широко представлений гумористичний жанр, особливо в поезіях середини XIX ст. У цьому плані прикметними є епікурейські вірші київського універсанта Рудольфа, у яких оспівувалося студентське безтурботне життя та розгульне дозвілля [128], а також поема вихованця КДА В. Щукіна "Антиекономіада", у якій через сатиру подавалася критика академічних порядків [129]. Студентська проза залишила чимало сатиричних та гумористичних замальовок. Так, один з учасників "розправи" студентів над полковником фон Брінкеном залишив по собі повість, у якій у формі біблейських повчань подав прикрий інцидент [130].

Найбільшого вияву гумористичний жанр набув у студентській рукописній пресі кінця 50-х – початку 60-х рр. XIX ст. Так, польська молодь у Києві видавала газети "Бігос" та "Вуличний хлопчик", у яких пропагувалися ідеї громадської активності студентства, висміювалися й засуджувалися розгул та кар'єризм студентів, особливо аристократів [131]. У 1863 р. київські громадівці випустили 4 номери рукописного гумористичного часопису "Помийниця", де в глузливій формі показували внутрішнє життя хлопоманів, інколи – не без гострої критики недоліків організації громадської роботи [132]. Головним героєм "Помийниці" був неохайний підпилий хлопоман Василь Курлюк, який уособлював погляд на громадівця з боку польської шляхти та поєднував у собі дійсні негативні сторони українофіла [133].

Ще однією формою прилучення студентства до книги була участь у роботі літературних гуртків. На їхніх засіданнях виголошувалися реферати, обговорювалися різноманітні теми, проводилися літературні вечори, анкетування. Так, слухачки Одеських вищих жіночих курсів розглядали питання "Чим пояснюється прагнення російської жінки до вищих навчальних закладів" [134].

Вагоме місце в житті студентства займала наукова робота. Про її різноплановість свідчить розгалужена мережа гуртків при вищих підросійської України. Так, у КПІ на початку XX ст. діяли агрономічний, астрономічний, механічний, хімічний, інженерний, фотографічний, педагогічний, натуралістів

гуртки [135]. Найпростішою формою поглиблення знань із різних галузей науки було відвідання публічних лекцій. Так, за неможливості бути присутніми всім курсом на публічних лекціях професора богослов'я М. Фаворова, що читалися 1864 р. в Київському університеті, молодь із КДА придбала на власні кошти квитки одному студентові, який законспектував виступ науковця, а потім передавав записи товаришам [136]. Деякі юнаки займалися наукою й улітку. Так, студент-природничник Київського університету початку ХХ ст. М. Холодний опановував фахову літературу і навіть вивчив англійську, аби читати Ч. Дарвіна в оригіналі, здійснював екскурсії за місто, де збирав рослини й спостерігав за птахами [137].

Формою згуртування молоді за інтересами, зокрема політичними, був клуб. Так, 1906 р. у Києві було засновано "Клуб студентів Імператорського університету св. Володимира, членів Партії академічного порядку". Статут організації визначав як одну з головних цілей його діяльності надання членам партії "приємних, корисних та доступних розваг", під якими розумілися неазартні ігри. Загалом клуб був місцем приємного проведення часу (працював з 10.00 до півночі), де можна було почитати книги та періодичні видання, прослухати реферати та лекції на наукові теми, позайматися різними видами спорту й навіть працевлаштуватися через діюче тут бюро праці [138].

Доволі популярним та корисним був відпочинок на лоні природи. Зокрема, київські курсистки полюбили у вільний час подорожувати на човні уздовж Дніпра [139]. Широко практикувалася організація пікніків на свіжому повітрі, за межами міста [140]. До 1855 р. студенти КДА проводили літні вакації на дачі в с. Борщагівці, позбавлені інспекторського нагляду (приїжджав декілька разів за літо) та повністю забезпечені харчами (щоранку з міста підвозили їжу, а обід готувала дружина служителя) [141].

Отже, дозвілля студентства підросійської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. було репрезентативним за формами свого проведення. Студентство, максимально реагуючи на сучасні запити суспільства, прагнуло урізноманітнити свій відпочинок відповідно до нових віянь. Відвідування театру й кіно, організація літературно-мистецьких, наукових та спортивних гуртків, влаштування музичних вечорів, читання улюбленої, часто забороненої, літератури та активні дискусії з приводу прочитаного, святкування в колі друзів та серйозна наукова й літературна робота були невід'ємними складовими відпочинку студентів незалежно від соціальних характеристик, політичних поглядів та економічного добробуту. Отже, характерними рисами студентського дозвілля були: регулювання його з боку держави та навчального керівництва (заохочення до розгулу в першій половині 1850-х рр.; тривала заборона організації студентських гуртків і товариств; внутрішнє цензурування бібліотек); залежність від популярних у суспільстві тенденцій (захоплення театром, сінематографом; читання сучасної літератури на противагу класиці); максималізм у всіх починаннях (участь у роботі декількох гуртків; вияви шани чи обурення грою акторів у театрі; жертвування останніми коштами на придбання квитків).

Список використаних джерел та літератури

1. Соціальна робота с молодіжью: учеб. пособие / [под ред. Н. Ф. Басова] – М.: Изд.-торг. корпорация "Дашков и Ко", 2009. – С. 149–150.
2. Києвлянин. – 1864. – № 27 (1 сент.). – С. 109.
3. Солтановський О. Из спогадів про університетське життя 40-х років ХІХ ст. / О. Солтановський // З іменем святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. / [упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський]. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 192.

4. Круковский А. Старое педагогическое гнездо (Из воспоминаний о Нежинском Историко-филологическом институте) / Андр. Круковский // Филологич. записки. – 1911. – № 6. – С. 813–814.
5. Общій устав императорских российских университетов // ЖМНП. – 1835. – № 8. – С. LV.
6. Авсеєнко В. Уривки із спогадів про університет кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. / В. Авсеєнко // З іменем святого Володимира... – Кн. 1. – С. 268.
7. Любарский И. В. Воспоминания о Харьковском университете 1850–1855 гг. / И. В. Любарский // Историч. вестник. – 1891. – Авг. – С. 390.
8. ДАК, ф. 16, оп. 395, спр. 95, арк. 1–2.
9. Петров М. І. Скрижали пам'яті / [упоряд. В. Ульяновського, І. Карсим]. – К.: Либідь, 2003. – С. 230–231.
10. Правила для студентов Киевской Духовной Академии, установленные Правлением Академии на основании § 189 устава духовных академий, а также распоряжений высшего духовного правительства. – К.: Тип. И. И. Чоколова, 1911. – С. 17.
11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 1, № 6599, арк. 1.
12. Правила для студентов Киевской Духовной Академии ... – С. 11, 14.
13. ФДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1656, арк. 4–5 зв.
14. Києвлянин. – 1880. – № 260 (20 нояб.). – С. 2.
15. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907) / [В. Шевчук (передм.)]. – К.: Темпора, 2003. – С. 89, 92.
16. Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 226, спр. 248, арк. 34 зв.
17. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / [В. В. Кравченко, С. І. Посохов, В. І. Кадєєв та ін.]. – Х.: Фоліо, 2004. – С. 270.
18. Андрієвський В. Н. Київська студентська українська громада / Віктор Никанорович Андрієвський // *Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917–1920: матеріали, документи, спогади: в 3 т.* / [авт.-упорядн. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський]. – К., 2000. – Кн. 1: Університет св. Володимира між двома революціями. – С. 231.
19. ІР НБУВ, ф. 160, № 1852, арк. 22.
20. Києвлянин. – 1887. – № 57 (14 марта). – С. 2.
21. ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 970, арк. 68.
22. Хоткевич Г. Спогади. Статті. Світлини / [А. Болабольченко (упоряд.), Г. Хоткевич (упоряд.)]. – К.: УКСП "Кобза", 1994. – С. 13.
23. Флоринский Н. И. Из студенческих воспоминаний (Ко дню его кончины) / Н. И. Флоринский // Душеполезное чтение. – 1911. – № 7. – С. 356; ЦДДАУК. – Ф. 711, оп. 3, спр. 4931, арк. 10; ІР НБУВ. – Ф. 175, № 1848, арк. 6.
24. Любарский И. В. Указ. соч. – С. 388.
25. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років ... – С. 270.
26. Ольшанская Е. Анна Ахматова в Киеве [Электронный ресурс] / Евдокия Ольшанская. – Режим доступа: <http://www.akhmatova.org/articles/olshanskaia.htm>.
27. Києвлянин. – 1888. – № 16 (21 янв.). – С. 1.
28. Києвлянин. – 1890. – № 98 (4 мая). – С. 1.
29. Киев. телеграф. – 1867. – № 2 (4 янв.). – С. 4.
30. Києвлянин. – 1894. – № 21 (21 янв.). – С. 1.
31. Києвлянин. – 1890. – № 98 (4 мая). – С. 1
32. Києвлянин. – 1869. – № 145 (9 дек.). – С. 575; Киев. телеграф. – 1867. – № 151 (22 дек.). – С. 4.
33. Києвлянин. – 1890. – № 192 (1 сент.). – С. 1.

34. Иванов А. Е. Больше, чем досуг (театр и культура повседневности дореволюционного студенчества) / Анатолий Евгеньевич Иванов // НЛО. – 2008. – № 90. – С. 31.
35. Киев. мысль. – 1909. – № 39 (8 февр.). – С. 1.
36. Одес. листок. – 1913. – № 3 (4 янв.). – С. 1.
37. Киев. мысль. – 1907. – № 115 (15 мая). – С. 5.
38. Киевлянин. – 1891. – № 200 (13 сент.). – С. 2.
39. Ольшанская Е. Указ. соч.
40. Історія української культури: у 5 т. / [М. П. Бондар, М. П. Загайкевич, Р. Я. Пилипчук та ін.]; Г. А. Патон (голов. ред.). – К.: Наук. думка, 2001. – Т. 4, кн. 2: Українська культура другої половини XIX століття. – 2005. – С. 332.
41. Коломієць Т. В. Культура Харкова на зламі століть: кінець XIX – початок XX ст. / Т. В. Коломієць, О. Н. Ярмиш. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – С. 153, 177–190.
42. Одес. листок. – 1913. – № 3 (4 янв.). – С. 1.
43. Чалий М. Спогади із життя університету 40-х років XIX ст. / М. Чалий // З іменем святого Володимира... – Кн. 1. – С. 206.
44. ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 148, арк. 5–8.
45. Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 218, спр. 61, арк. 24.
46. Білінський М. З минулого пережитого: 1870–1888 / Микола Білінський // Україна. – 1928. – № 2. – С. 129–130.
47. ІР НБУВ, ф. 267, № 17, арк. 157.
48. Киев. листок. – 1879. – № 19 (7 марта). – С. 2; № 22 (17 марта). – С. 2; № 23 (21 марта). – С. 2.
49. Киевлянин. – 1881. – № 253 (18 нояб.). – С. 2.
50. ІР НБУВ, ф. 267, № 17, арк. 17.
51. ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 148, арк. 5–5 зб.
52. Там само. – ф. 16, оп. 368, спр. 18 (1870 р.), арк. 33–33 зб.; Киевлянин. – 1866. – № 19 (12 февр.). – С. 73–74.
53. Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 218, спр. 61, арк. 53.
54. Киевлянин. – 1865. – № 138 (23 нояб.). – С. 548.
55. Коломієць Т. Вказ. праця. – С. 146–149.
56. Стороженко М. В. З мого життя / [С. Головка (голов. ред), В. Ульяновський (упоряд. тексту та іл., авт. вступ. ст.)]. – К.: Либідь, 2005. – С. 159–160.
57. Коллард Ю. Народження українського націоналізму серед харківської студентської молоді / Юрій Коллард // З минулого: збірник / [ред. Р. Смаль-Стоцький]. – Варшава, 1939. – Т. 2: Український студентський рух у російській школі. – С. 57.
58. Історія української культури ... – С. 332.
59. Маршинський А. Спомини (1884–1888 р.р.) / Аполінарій Маршинський // Календар-альманах „Дніпро” на рік 1923 / [за ред. проф. Л. Білецького і В. Завадського]. – Львів, 1923. – С. 92–95.
60. Хоткевич Г. Вказ. праця. – С. 12.
61. Коломієць Т. Вказ. праця. – С. 145–146.
62. Любарский И. В. Указ. соч. – С. 387.
63. Киевлянин. – 1881. – № 251 (14 нояб.). – С. 1.
64. Южный край. – 1904. – 19 янв. (№ 7978). – С. 4.
65. Студенческий бюллетень Киевского коммерческого института. – 1913. – № 4 (24 нояб.). – Стб. 21–22.
66. ІР НБУВ, ф. 160, № 1852, арк. 18 зб–19.
67. Кривобок О. Студентські осередки у Ніжинській вищій школі початку XX ст. / Олександр Кривобок // Сіверян. літопис. – 2002. – № 1. – С. 32.

68. Отчет о состоянии Института за 1908–1909 учебный год // Известия ист. – филол. ин.-та князя Безбородко в Нежине. – Т. XXV. – Нежин, 1910. – С. 17.
69. Круковский А. Указ. соч. – С. 812.
70. IP НБУВ, ф. 175, № 1848, арк. 23–24.
71. Певницкий В. Ф. Мои воспоминания: в 2 т. / Певницкий В. Ф. – К.: Тип. Император. Ун.-та св. Владимира, Аки. Общ. печати и издат. дома П. Т. Корчак-Новицкого, 1911. – Т. II: Студенческие годы. 1851–1855. – С. 95–99, 104.
72. Там же. – С. 94.
73. Баранов Г. К. Из истории студенческого спорта в России / Баранов Г. К. // Тридцать лет воспитания в высшей школе. – М., 1960. – С. 46.
74. ДАК, ф. 16, оп. 343, спр. 182, арк. 5 зв, 24.
75. Там само. – Оп. 469, спр. 212., арк. 36.
76. Рус. спорт. – 1914. – № 22. – С. 6.
77. Г. Р. Русский спорт и учащаяся молодежь / Г. Р. // Вестник воспитания. – 1909. – № 9. – С. 178, Згуровский М. Истоки украинской авиации / Михаил Згуровский // Зеркало недели. – 2003. – № 48 (13–19 дек).
78. ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 1309, арк. 26–26 зв.
79. Там само. – Арк. 48–49; Там само. – Спр. 1308, арк. 15.
80. Там само. – Спр. 1309, арк. 25–26.
81. Рус. спорт. – 1914. – № 1. – С. 9; Красота и сила. – 1913. – № 2. – С. 3.
82. Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва / Рибаків М. О. – К.: Київ, 1997. – С. 334.
83. Олейник Н. А. История физической культуры и спорта на Харьковщине (люди, годы, факты) / Н. А. Олейник, Ю. И. Грот. – Х.: ХДАФК, 2002. – Т. 1: 1874–1950. – С. 17.
84. Там же. – С. 6–9.
85. Держархів Київської обл., ф. 10, оп. 1, спр. 145, арк. 35 зв., 51–52; Там само. – Спр. 332, арк. 3; Там само. – Спр. 408, арк. 4 зв, 9; Там само. – Спр. 510, арк. 4.
86. ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 1309, арк. 48–49 зв.
87. Спорт и игры. – 1913. – № 1. – С. 8.
88. Красота и сила. – 1913. – № 2. – С. 20.
89. Спорт и игры. – 1913. – № 2. – С. 2–3, 8.
90. Струмилин С. Г. Статистика и экономика / Струмилин С. Г. – М.: Изд.-во АН СССР, 1979. – С. 182.
91. Правила для студентов Киевской Духовной Академии – С. 11.
92. Г. Р. Указ. соч. – С. 166, 168; Спорт и игры. – 1913. – № 4. – С. 2.
93. Струмилин С. Г. Указ. соч. – С. 182.
94. Білінський М. Вказ. праця. – С. 121.
95. Красота и сила. – 1913. – № 2. – С. 10.
96. Дебагорий-Мокриевич М. Университетское время и начало моего народничества / М. Дебагорий-Мокриевич // З іменем святого Володимира... . – Кн. 2. – С. 187.
97. Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884. Воспоминания и заметки / А. В. Романович-Славатинский // Вестник Европы. – 1903. – № 2. – С. 634.
98. Ашевский С. Русское студенчество в эпоху шестидесятых годов (1855–1863) / С. Ашевский // Современ. мир. – 1907. – № 6. – С. 23.
99. Беренишам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років / Марія Беренишам-Кістяківська // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 216–220.
100. Там само. – С. 215.

101. Круковский А. Указ. соч. – С. 815–817.
102. Ковалевский М. М. Моя жизнь / М. М. Ковалевский // История и историки – 1973: историограф. ежегодник. – М., 1975. – С. 267, 276–277.
103. Чеважевский В. С. Из прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870–1875) / В. С. Чеважевский // Рус. старина. – 1912. – № 6. – С. 565.
104. ЦДІАУК, ф. 711, оп. 3, спр. 4931, арк. 32 зв.
105. Шип Н. Студенти Київської духовної академії та навчально-виховний процес (XIX – початку XX ст.) / Надія Шип // Київ. старовина. – 2005. – № 4. – С. 26.
106. Блонский П. П. Мои воспоминания / Павел Петрович Блонский. – М.: "Педагогика", 1971. – С. 66–67.
107. Самойленко Г. В. Ніжинська вища школа: від Гімназії вищих наук до університету / Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко. – Ніжин: Вид-во НДУ, 2000. – С. 105.
- 108.108. Иванов А. Е. Еврейское студенчество в высшей школе Российской империи начала XX века. Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования / Анатолий Евгеньевич Иванов. – М.: Нов. хронограф, 2007. – С. 117–118.
109. Шейнис Д. И. Еврейское студенчество в цыфрах (По данным переписи 1909 г. в киевском университете и политехническом институте) / Шейнис Д. И. – К.: Печатня Иосифа Шенфельда, 1911. – С. 28–29.
110. ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 1309, арк. 36–38 зв.
111. Буле О. Мускулы в обмен на деньги: студенты и борцы между двумя революциями (1907–1917) / Отто Буле // НЛО. – 2008. – № 90. – С. 29.
112. ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 1309, арк. 40 зв.
113. Могильнер М. Мифология "подпольного человека": радикальный микрокосм в России начала XX века как предмет семиотического анализа / Марина Могильнер. – М.: НЛО, 1999. – С. 121, 123.
114. Паустовский К. Г. Собр. соч.: в 9 т. / К. Г. Паустовский. – М., 1981. – Т. 4: Повесть о жизни. Кн. 1–3. – 1982. – С. 274.
115. Шейнис Д. И. Указ. соч. – С. 28.
116. Держархів Київської обл., ф. 2, оп. 226, спр. 248, арк. 34–34 зв.
117. ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 1309, арк. 42 зв.
118. Там само. – Арк. 36–38 зв.
119. Садовський В. Студентське життя у Києві в 1904–1909 роках / В. Садовський. // 3 іменем святого Володимира... . – Кн. 2. – С. 352–353.
120. ІР НБУВ, ф. 175, № 2016, арк. 5–5 зв.
121. Там само. – ф. 160, № 1852, арк. 11.
122. Правила Киевской духовной Академии: 1. О приеме студентов в эту Академию и о переходе их из других Академий. 2. О чтении книг студентами и 3. О хранении библиотеки и управлении ею. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. – С. 7–9.
123. Правила для студентов Киевской Духовной Академии, установленные Правлением Академии на основании Устава духовных академий, а также указов и распоряжений высшего духовного Правительства. – К.: Тип. Император. Ун.-та св. Владимира Н. Г. Корчак-Новицкого, 1898. – С. 5–6.
124. ІР НБУВ, ф. 160, № 1852, арк. 17.
125. Там само. – ф. 175, № 2016, арк. 5 зв.
126. Студенческие досуги; литературный сборник студентов Императорского Новороссийского Университета. – Одесса, 1888. – Вып.1. – 151 с.; Харьковский студенческий сборник. – Х.: Тип. Адольфа Дарре, 1893. – 400 с.; Студенческий альманах. – К., 1910. – Кн. 1. – 220 с.; Южный край. – 1915. – № 12494 (17 янв.). – С. 7.
127. Історія Одеського університету за 100 років. 1865–1965 / [відп. ред. і авт. передм. проф. О. І. Юрженко]. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – С. 46.

- 128.Киевлянин. – 1870. – № 33 (17 марта). – С. 1–2; Сон, стихотворение киевского студента конца 40-х годов //Киев. старина. – 1892. – Апр. – С. 128–130.
- 129.ЦДІАУК, ф. 711, оп. 3, спр. 4931, арк. 2 зв.–3.
- 130.Киевлянин. – 1865. – № 3 (17 янв.). – С. 9.
- 131.Там же. – С. 10.
- 132.Помийниця // Наше минуле. – 1919. – Ч. 1-2. – С. 78–122.
- 133.Міяковський В. "Помийниця". Українська гумористична часопис 1863 р. / В. Міяковський. // Наше минуле. – 1919. – Ч. 1-2. – С. 74–77.
- 134.Держархів Одеської обл., ф. 334, оп. 5, спр. 3, арк. 22, 26.
- 135.ДАК, ф. 18, оп. 1, спр. 320, арк. 18, 21, 105, 125, 200; Там само. – Спр. 643, арк. 37; Там само. – Спр. 1308, арк. 13.
- 136.Мацевич Л. С. Письмо в Совет Киевской Духовной Академии почетного ея члена Л. С. Мацевича / Л. С. Мацевич // Труды КДА. – 1911. – Т. 2. – С. 518.
- 137.Холодный Н. Воспоминания и мысли натуралиста / Н. Холодный // З іменем св. Володимира... . – Кн. 2. – С. 328–332.
- 138.Устав клуба студентов Императорского Университета св. Владимира членов Партии Академического Порядка. – К.: Тип. Окружн. штаба, 1906. – С. 1–8.
- 139.Беренштам-Кістяківська М. Вказ. праця. – С. 224.
- 140.Макаревский А. Воспоминания народовольца восмидесятых годов. Революционный Харьков в 1882–5 годах /Алексей Макаревский. // Летопись революции. – 1923. – № 5. – С. 85.
- 141.Певницкий В. Ф. Указ. соч. – С. 58–63.

SUMMARY

In the article on the basis of the use of wide circle of sources the features of leisure time of the students of UnderRussian Ukraine of the second half of the 19-th – the beginning of the 20-th centuries are represente, its representative character is rotined, the role of the state in its organization is certained.

Key words: *leisure time, student, theatre, sport, literature, circle, club.*

АННОТАЦИЯ

В статье на основании использования широкого круга источников отображены особенности досуга студенчества подросійской Украины второй половины XIX – начала XX вв., показан его репрезентативный характер, определена роль государства в его организации

Ключевые слова: *досуг, студент, театр, спорт, литература, кружок, клуб.*